

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 15 (2022)

Η πολιτική ιδεολογία του φασισμού και η Νεωτερικότητα

Μύρων Ζαχαράκης

doi: [10.12681/ethiki.30734](https://doi.org/10.12681/ethiki.30734)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζαχαράκης Μ. (2022). Η πολιτική ιδεολογία του φασισμού και η Νεωτερικότητα. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (15), 59–70. <https://doi.org/10.12681/ethiki.30734>

Η πολιτική ιδεολογία του φασισμού και η Νεωτερικότητα

ΜΥΡΩΝ ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ¹

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο θα εξεταστεί η σχέση της πολιτικής ιδεολογίας που είναι γνωστή ως «φασισμός» με τις αξίες της Νεωτερικότητας, με σκοπό να αναιρεθεί η ευρέως διαδεδομένη παρερμηνεία ότι ο φασισμός αποτελεί ένα ιδιαίτερο είδος «πολιτικού λουδισμού», δηλαδή μια ακραία αντίδραση απέναντι στη Νεωτερικότητα, καθώς και μια αταβιστική παλινδρόμηση στον μυθικό τρόπο σκέψης, κυρίως εξαιτίας της επιρροής του από τον ρομαντισμό του 19ου αιώνα. Αφού αναιρεθεί αυτή η άποψη, θα προβληθεί η δισυπόστατη φύση του φασισμού, ως μια σύζευξη τεχνοκρατίας και αντιμοντερνισμού, και επιπλέον η γενικότερη σχέση του με το κίνημα του ρομαντισμού.

Λέξεις-κλειδιά: Φασισμός; Νεωτερικότητα; Τεχνολογία; Λουδισμός; Ρομαντισμός

Το ζήτημα της σχέσης του φασισμού με τις αξίες και τα χαρακτηριστικά της Νεωτερικότητας είναι πολυσυζητημένο και δεν είναι σπάνιο να προσεγγίζεται στη βάση ορισμένων σοβαρών παρεξηγήσεων. Μια από αυτές είναι η ιδέα σύμφωνα με την οποία ο φασισμός αποτελεί ανοικτή αντίδραση απέναντι στη Νεωτερικότητα, ως γνήσιος κληρονόμος και συνεχιστής του ρομαντισμού του 19ου αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο φασισμός γίνεται αντιληπτός ως μια αταβιστική παλινδρόμηση στον μύθο, ένα ιδιαίτερο είδος «πολιτικού λουδισμού». Σε σύγκρουση με αυτή τη διαδεδομένη άποψη, εδώ θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη δισυπόστατη φύση του φασισμού,

καθώς και τη σχέση του με το κίνημα του ρομαντισμού.

Αρχικά, ως «μητέρα» του φασιστικού κινήματος και της φασιστικής ιδεολογίας θα μπορούσε βάσιμα να θεωρηθεί ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος,² ο οποίος υπήρξε συνδυαστικός παράγοντας ορισμένων τάσεων που προϋπήρχαν στην Ιταλία και την Ευρώπη γενικότερα. Συγκεκριμένα:

«Σημαντικά στοιχεία της ιδεολογίας, της κουλτούρας και του φασιστικού πολιτικού ύφους ανιχνεύονται σε προηγούμενες πολιτικές παραδόσεις, είτε της δεξιάς είτε της αριστεράς: στην κληρονομιά του ιακωβινικού εθνικισμού, στους μύθους και στις λαϊκές λειτουργίες των μαζικών κινήματων του 19ου αιώνα, στο νεορομαντισμό, στον ανορθολογισμό, στον πνευματικό και στον εθελοντισμό των διαφόρων “φιλοσοφιών της ζωής” και “φιλοσοφιών της δράσης”, στον ακτιβισμό και στον αντικοινοβουλευτισμό των αντιφιλελεύθερων ριζοσπαστικών κινήματων μιας νέας επαναστατικής δεξιάς και μιας νέας επαναστατικής αριστεράς, που δρούσαν στην Ιταλία και στην Ευρώπη πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο».³

Ειδικότερα, το βασικό υλικό για την ανάπτυξη του φασισμού, ως ιδεολογίας και κινήματος, υπήρξε ο πολιτισμικός πεσιμισμός που επικράτησε γενικά στην Ευρώπη, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και χαρακτηρίστηκε από μια συνολική αμφισβήτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και του καπιταλισμού, που κορυφώθηκε με το οικονομικό κραχ του 1929. Ακριβέστερα, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έφερε στο προσκήνιο την αντιφατική δομή των στόχων του πολέμου και της ειρήνης, το πρόβλημα των εθνοτήτων και την κρίση της δημοκρατίας⁴ και, επιπλέον, μια πρωτοφανή αμφισβήτηση απέναντι στη Δύση και σε ό,τι εκείνη εκπροσωπούσε.⁵ Την έως τότε αισιόδοξη λατρεία της προόδου αντικατέστησαν οι προφητείες παρακμής και το βιβλίο *Η παρακμή της Δύσης* του Oswald Spengler, με τις απαισιόδοξες προβλέψεις για τη νομοτελειακή παρακμή της δυτικής κουλτούρας, σημείωσε θριαμβευτική αποδοχή όταν δημοσιεύτηκε. Όπως σημειώνει ο Ortega Gasset, η μεσοπολεμική απαισιόδοξη διάδοση περί παρακμής της Δύσης δεν οφείλεται στον Spengler, αλλά, αντίθετα, η φήμη του τελευταίου οφείλεται στο γεγονός ότι κατά

κάποιον τρόπο αποπειράθηκε να δικαιολογήσει τις ήδη υπάρχουσες εντυπώσεις περί παρακμής, προσφέροντας μια «επιστημονική» τεκμηρίωση στο διάχυτο απαισιόδοξο κλίμα της περιόδου.⁶ Λίγο μετά τον Spengler, ο Ρώσος φιλόσοφος Nicolas Berdyaev θα υποστηρίξει πως ο παγκόσμιος πόλεμος και η ρωσική επανάσταση αποτελούν τα πλέον σημαδιακά γεγονότα του σύγχρονου κόσμου, καθότι σηματοδοτούν την οριστική κατάρρευση του Δυτικού πολιτισμού και την είσοδο της Ευρώπης στη βαρβαρότητα ενός νέου Μεσαίωνα⁷.

Σημαντική υπήρξε, επιπροσθέτως, η γενικότερη δυσφορία μέσα στον πολιτισμό, η επικείμενη απειλή ενός νέου πολέμου και η ευθραυστότητα της ανθρώπινης ελευθερίας, που χαρακτήριζαν το πνευματικό κλίμα της μεσοπολεμικής περιόδου. Ας αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Στα δοκίμιά του *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας και Το Εγώ και το Αυτό*, ο Sigmund Freud σκιαγραφούσε την εξέλιξη του πολιτισμού ως τον διαρκή και αμφίρροπο αγώνα ανάμεσα στην ορμή που αυξάνει και πολλαπλασιάζει τη ζωή (έρωτας) και σε εκείνη που τείνει στην καταστροφή της (θάνατος). Γνωστά μυθιστορήματα της περιόδου, όπως ο *Λύκος της στέπας* και ο *Θαυμαστός καινούργιος κόσμος*, παρουσιάζουν ήρωες που μάχονται να απελευθερωθούν από την πίεση που ασκεί ο σύγχρονος αστικός πολιτισμός, φτάνοντας ακόμη και στην αυτοκτονία. Η ίδια ατμόσφαιρα άγχους, μέσα σε μια ακατανόητη κοινωνία, κυριαρχεί και στα καφκικά έργα. Η τυραννία των αστικών θεσμών και η ανάγκη απελευθέρωσης από αυτούς αποτελεί, ακόμη, το θέμα της νουβέλας του Fernando Pessoa *Ο Αναρχικός τραπεζίτης*, όπου ένας πλούσιος και ανήθικος τραπεζίτης αυτοπαρουσιάζεται ως συνεπής αναρχικός και τα ιδεώδη της φυσικής ζωής και της χειραφέτησης αποδεικνύονται απραγματοποίητα.⁸ Βέβαια, η απέχθεια για τον αστικό τρόπο ζωής και την καταπίεση που ασκεί είχε εμφανιστεί νωρίτερα: ο Γερμανοεβραίος φιλόσοφος Max Scheler επεσήμανε την εξαφάνιση της έννοιας του θανάτου από το εννοιολόγιο του δυτικού πολιτισμού⁹, ενώ, ήδη από το 1913, ο Werner Sombart σκιαγραφούσε με ζοφερούς χαρακτηρισμούς τον «αστό», τον καπιταλιστή άνθρωπο που έχει αναδειχθεί στην εμβληματικότερη μορφή του καιρού μας. Για

τον αστό, λέει χαρακτηριστικά ο Sombart:

«Όλες οι ώρες της ημέρας, του έτους, της ζωής αφιερώνονται στην εργασία. Και στη διάρκεια αυτού του χρόνου όλες οι δυνάμεις τανύονται στο έπακρο [...] Γρήγορα, γρήγορα! Αυτό έγινε το σύνθημα της εποχής μας. Και ιδιοτυπία της είναι αυτή η έως αφηνιασμού κίνηση και ορμή προς τα εμπρός· το γνωρίζουμε καλά άλλωστε. Όπως επίσης γνωρίζουμε καλά πως αυτό το υπερβολικό μέτρο επαγγελματικής δραστηριότητας εξουθενώνει τα σώματα, στεγνώνει τις ψυχές. Όλες οι αξίες της ζωής θυσιάζονται στον Μολώχ της εργασίας, όλα τα σκιρτήματα του πνεύματος και της καρδιάς, σ' εκείνον του συμφέροντος: θυσία στον βωμό του επαγγέλματος».¹⁰

Η απέχθεια για τον καπιταλισμό συνοδεύτηκε από ανησυχία για τη σύγχρονη Δύση και τη μαζοποίηση που τη χαρακτηρίζει, μια τάση που εκφράζεται χαρακτηριστικά και στο έργο του φιλοσόφου Ortega y Gasset. Η άνοδος των μαζών στο ιστορικό προσκήνιο, παρατηρούσε ο Gasset, ως αποτέλεσμα της δημοκρατίας, της επισημονικής προόδου και της εκβιομηχάνισης του 19^{ου} αιώνα, μας φέρνει μπροστά στο ενδεχόμενο να καταστραφεί ο Δυτικός πολιτισμός εξαιτίας εκείνων των ανθρώπων που ο ίδιος δημιούργησε.¹¹ Στο ερώτημα ποιος είναι ο καθημερινός άνθρωπος, η απάντηση του Heidegger είναι ότι βρίσκεται παραδεδομένος στην αδιαφοροποίητη μάζα και αγνοεί τον πραγματικό εαυτό του.¹² Γίνεται, έτσι, σαφές πως ο πολιτισμικός πεσιμισμός επηρέαζε την πνευματική ελίτ της Δυτικής Ευρώπης, εκφράζοντας ένα κύμα σκεπτικισμού και την ανάγκη για μια καινούργια πίστη.

Η έντονη αποθηροκειοποίηση των Δυτικών κοινωνιών ευνόησε την αναζήτηση του θρησκευτικού μεσοιανισμού σε πολιτικές ιδεολογίες. Ήδη από το τρίτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με την όξυνση των πολιτικών παθών στην Ευρώπη και με τη σταδιακή άνοδο των μαζών στο ιστορικό προσκήνιο, οι άνθρωποι του πνεύματος άρχισαν να αναλαμβάνουν πρόθυμα τον ρόλο του καθοδηγητή τους. «Σήμερα δεν υπάρχει ούτε μία ψυχή στην Ευρώπη», έγραφε με έμφαση ο Julien Benda, «που να μη θίγεται ή που να μην πιστεύει ότι θίγεται από ένα φυλετικό ή ταξικό ή εθνικό πάθος και πολύ συχνά και από τα

τρία αυτά μαζί»¹³. Δύο καινοτομίες των σύγχρονων ιδεολογιών συνιστούν αφενός η πίστη στην εναρμόνιση με το «πνεύμα της εξέλιξης» της ιστορίας, αφετέρου η αξίωση επιστημονικής εγκυρότητας της εκάστοτε ιδεολογίας.¹⁴ Όλο και περισσότεροι διανοούμενοι ασπάζονταν πλέον αντιδημοκρατικές ιδέες,¹⁵ ενώ η εμπειρία του πολέμου συνετέλεσε και στον εμποτισμό των μαζών με αντιφιλελεύθερες τάσεις, οι οποίες μέχρι τότε αποτελούσαν προνόμιο μιας μερίδας διανοουμένων.¹⁶ Η φιλελεύθερη έννοια της προόδου αντικαταστάθηκε από τον «αληθινό προοδευτισμό» μιας εθνικιστικής επανάστασης, όπως η δημοκρατία αντικαταστάθηκε από την «πραγματική δημοκρατία» του αίματος, ενώ η Νεωτερικότητα, μαζί με τις αξίες που εκπροσωπούσε, άρχισε σταδιακά να θεωρείται ως κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί από τον σχηματισμό μιας νέας ανθρώπινης κοινότητας.¹⁷ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, που αφομοιώθηκε ως προαναγγελία ενός μελλοντικού παγκόσμιου σοσιαλισμού από τους κομμουνιστές και ως νίκη του δικαιώματος της ανθρώπινης αυτοδιάθεσης από τους φιλελεύθερους, θα ερμηνευθεί με έναν ακόμη τρόπο, τον φασιστικό: ως ένας σημαντικός αγώνας που δεν έχει ακόμη κριθεί.¹⁸ Η ερμηνεία της δημοκρατικής κρίσης (ανεργία, αποτυχία φιλελεύθερων), ως αδιεξόδου και, κατά συνέπεια, ιστορικού τέλους του φιλελευθερισμού, γέννησε την προοπτική μιας ενδεχόμενης κομμουνιστικής επανάστασης —η οποία φόβιζε ιδιαίτερα τη μεσοία τάξη, τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ιταλία, με αποτέλεσμα την προσφορά της υποστήριξής της στα φασιστικά κινήματα.¹⁹ Ο ιταλικός φασισμός (και ακόμη περισσότερο ο ναζισμός) μπορούσε, τοιουτοτρόπως, να υποτιμηθεί από την Αριστερά ως το επιθανάτιο σκίρτημα του καπιταλισμού, αλλά και να εξυμνηθεί από τη Δεξιά ως ένας σημαντικός προμαχώνας ενάντια στον κομμουνισμό.²⁰

Σύμφωνα με τον Cassirer, η λατρεία ηγετών σαν τον Hitler αποδεικνύει ότι ολόκληρος ο πολιτισμός και η λογική μας αποτελεί μονάχα μια αδύναμη επίστρωση, κάτω από το παχύ μυθικό υπόστρωμα, ακριβώς επειδή ο μύθος αποτελεί μια από τις παλιότερες και πιο ισχυρές δυνάμεις στον ανθρώπινο πολιτισμό.²¹ Αφού, λοιπόν, οι δυνάμεις του μύθου εξακολουθούν να επιβιώνουν και στη σύγχρονη

κοινωνία, αρκεί απλώς να χάσουν την ισχύ τους οι δυνάμεις που τις ελέγχουν, για να αναδυθούν και πάλι στο προσκήνιο.²² Αυτό ακριβώς συνέβη στον 20ό αιώνα, με αποτέλεσμα την επαναφορά της προφητείας και της μαντικής στον χώρο του κυβερνάν.²³ Κατά τον Isaiah Berlin, ο φασισμός χαρακτηρίζεται από μια ρομαντική αποθέωση της βούλησης. Όπως υποστηρίζει ο Berlin, η ανάπτυξη του ρομαντικού κινήματος στην Ευρώπη έφερε ως συνέπεία της, μεταξύ άλλων, την αποθέωση της θέλησης και του υποκειμενισμού, υπονομεύοντας, με αυτόν τον τρόπο, τις οικουμενικές αξίες του Διαφωτισμού και του ορθού λόγου. Το αποτέλεσμα ήταν οι ενέργειές του να οδηγήσουν πλήθος ανθρώπων στη μαζική παραφροσύνη του φασισμού και του ναζισμού.²⁴ Η συγκεκριμένη θέση έχει σαφώς βάση, αλλά συχνά υπερτονίζεται υπερβολικά ο ρόλος του ρομαντισμού με αποτέλεσμα να φαίνεται ο φασισμός ως απευθείας ή και αναγκαία συνέπεία του. Στην πραγματικότητα, τα κοινά στοιχεία που ενώνουν τον φασισμό με τον ρομαντισμό είναι η χρήση μύθων, η *völkisch* ιδεολογία, ο αντιδιαφωτισμός και ο αντιδημοκρατισμός. Επιπλέον, η ρομαντική κριτική του ορθολογισμού ωθείται στα άκρα από τον φασισμό, για να μετατραπεί σε απόλυτο θαυμασμό της δύναμης και των ενστίκτων. Η «βάρβαρη» προϊστορία του ανθρώπου, η ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα ή και ο Μεσαίωνας ήταν οι αγαπημένες περιόδους θαυμασμού της συγκεκριμένης ιδεολογίας. Ωστόσο, παρά τη νοσταλγία του για το παρελθόν, σταθερό χαρακτηριστικό του φασιστικού ρομαντισμού δεν είναι η απλή επιστροφή στο παρελθόν, αλλά η προσέγγιση της «ανώτερου» επιπέδου ύπαρξης.²⁵ Είναι, επίσης, ορθό ότι η φασιστική ιδεολογία τονίζει την υπεροχή της αγροτικής ζωής έναντι της αστικής. Εντούτοις, ο φασισμός δε διστάζει να προωθεί την εκβιομηχάνιση και να κάνει ευρύτατη χρήση της τεχνολογίας.²⁶ Ας θυμηθούμε εδώ το εγκώμιο του ιταλικού φασισμού προς την αστικοποίηση, την τεχνολογία και την εκβιομηχάνιση, που έφερε το τότε πρωτοποριακό καλλιτεχνικό ρεύμα του φουτουρισμού κοντά του.²⁷ Όσο για τον ναζισμό, σκοπός του ήταν, όπως έγραφαν χαρακτηριστικά οι οπαδοί του, η μεταχείριση της τεχνολογικής και βιομηχανικής δύναμης για καταπολέμηση της ανάπτυξης με τα ίδια της τα όπλα.²⁸ Για πρώτη

φορά στην ιστορία, οι διανοούμενοι επιλέγουν συνειδητά τη μεριά του σοφιστή Καλλικλή στη διαμάχη του με τον Σωκράτη, συμπέρανε με απογοήτευση και πικρία ο Benda, καταλήγοντας ότι:

«[Η ανθρωπότητα] οδεύει προς τον πιο απόλυτο και πιο ολοσχερή πόλεμο που θα έχει δει ποτέ ο κόσμος, είτε πρόκειται αυτός να γίνει μεταξύ εθνών, είτε μεταξύ κοινωνικών τάξεων».²⁹

Τέλος, προκειμένου να εδραιωθούν, τα φασιστικά καθεστώτα (Hitler, Mussolini) εκμεταλλεύτηκαν τα μοντέρνα οργανωτικά επιτεύγματα της νεότερης Δύσης, μεταχειριζόμενα την τότε πρόσφατη τεχνολογία.³⁰ Συνεπώς, η ταύτιση του ρομαντισμού με τον φασισμό αποτελεί ριζική υπεραπλούστευση που παραβλέπει τις πλευρές του ρομαντισμού που ο φασισμός αρνήθηκε να υιοθετήσει. Διότι στην πραγματικότητα ο φασισμός δεν υπήρξε απλή οπισθοδρομική εναντίωση απέναντι στη Νεωτερικότητα. Με τον μύθο του νέου ανθρώπου, ο ιταλικός φασισμός στόχευε στη συμφιλίωση της πνευματικότητας με τη μαζική βιομηχανική κοινωνία, απορρίπτοντας συνάμα τον ατομικισμό και την ορθολογικότητα των Νεότερων Χρόνων.³¹ Όσον αφορά τον ναζισμό, θεμελιώδους σημασίας για τη λειτουργία του ήταν «ο παράδοξος συνδυασμός ανορθολογισμού και τεχνικής»: αυτή η παράδοξη στάση συγκεφαλαιώνεται στην οξύμωρη έννοια «αντιδραστικός μοντερνισμός».³²

Η αντιμοντερνιστική εξέγερση του ναζισμού στη Γερμανία εξηγείται μέσω της ιστορικής πορείας της προς τη Νεωτερικότητα: η εκβιομηχάνιση υπήρξε καθυστερημένη, γοργή, αλλά και βαθιά, χωρίς να έχει προηγηθεί μια αστική επανάσταση, ενώ η αστικοποίηση, ο πολιτικός φιλελευθερισμός και ο Διαφωτισμός παρέμεναν αδύναμοι.³³ Αυτή η γοργή εκβιομηχάνιση, σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια απουσία νεωτερικών δομών, εξηγεί τις αντιθέσεις στο ιδεολογικό ρεύμα των Γερμανών διανοουμένων, το οποίο ονομάστηκε «συντηρητική επανάσταση» και (εκούσια ή ακούσια) προλείανε την ιδεολογική επικράτηση του Hitler: από τη μια πλευρά βρίσκονταν η παραγωγή και η τεχνολογία, που ήταν γνήσια «γερμανικά στοιχεία», από την άλλη ήταν η «μη παραγωγική» σφαίρα της οικονομίας, με τις τράπεζες και το εμπόριο, τα οποία ταυτίζονταν στη σκέψη τους

με τους Εβραίους.³⁴ Τελικά, ο Hitler αποπειράθηκε να πραγματοποιήσει την πολιτισμική επανάσταση που εκείνοι οι διανοούμενοι επαγγέλονται.³⁵ Επομένως, δεν ήταν η δύναμη, αλλά η καχεξία του Διαφωτισμού στη Γερμανία, αυτό που οδήγησε στον αντιδραστικό μοντερνισμό. Ο αντιδραστικός μοντερνισμός στη Γερμανία δεν ήταν παρά μια τολμηρή προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της καχεξίας των φιλελεύθερων στοιχείων, μέσα σε μια χώρα που εκβιομηχανίστηκε βαθύτατα σε ένα αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα.³⁶

Κατ' αυτόν τον τρόπο, καταλήγουμε στη σύλληψη του φασισμού ως μιας σύμπτωσης αντιθέτων: ορθολογικότητα στα μέσα, ανορθολογισμός στους σκοπούς. Όσες φορές κατόρθωσε να εδραιωθεί στην εξουσία, πάντα σε ένα πλαίσιο πολιτικής κρίσης και, κατά συνέπεια, ιδεολογικής απλούστευσης και φανατισμού, ο φασισμός το πέτυχε αφενός εκμεταλλευόμενος τη διαίρεση των άλλων πολιτικών σχημάτων, αφετέρου κλείνοντας συμφέρουσες συμφωνίες με το συντηρητικό κατεστημένο, αποκαλύπτοντας τη βίαιη φύση του όταν είναι πλέον πολύ αργά. Αυτά κατάφερε, όμως, να τα πετύχει μόνο όταν καθοδηγήθηκε από έναν ισχυρό και λαοπρόβλητο πολιτικό ηγέτη. Οι φασίστες ηγέτες αναδύθηκαν σε καιρούς κοινωνικοπολιτικής κρίσης και υπό το φόβο μιας κομμουνιστικής επανάστασης, όταν οι άνθρωποι πίστευαν πως δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική. Ο φασισμός είναι σοβινιστικός, ρατσιστικός, ιμπεριαλιστικός και μιλιταριστικός, οπαδός της ανισότητας και αντισοσιαλιστικός. Αντίθετα με την κομμουνιστική ιδεολογία, ο φασισμός δε στηρίζεται στο κυρίαρχο ρεύμα πολιτικού μεσοιανισμού των Νεώτερων Χρόνων. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, που πυροδότησε τον πολιτικό πεσιμισμό και τις προφητείες για την επικείμενη παρακμή της Δυτικής κουλτούρας, διαλύθηκαν οι ελπίδες για την πραγμάτωση αυτών των ιδεωδών και ήρθε στην επιφάνεια η αρνητική όψη τους. Συγκεκριμένα, ο φασισμός είναι η καταστροφή των αξιών της Νεωτερικότητας με τα ίδια της τα μέσα. Με αυτή τη σημασία και μόνο, μπορεί να θεωρηθεί ορθή η επισήμανση ορισμένων μαρξιστών συγγραφέων ότι ο φασισμός αποτελεί τη δικτατορία των πιο σκοτεινών και οπισθοδρομικών στοιχείων της κοινωνίας, αλλά και η διαλεκτική της Σχολής της

Φραγκφούρτης, σύμφωνα με την οποία ο Διαφωτισμός εμπεριέχει εντός του τα σπέρματα της αυτοκαταστροφής του. Αυτή η προοπτική δικαιώνει, τέλος, όσους επιχειρήσαν να μιλήσουν για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ως το «εργαστήρι του φασισμού».³⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Μύρων Ζαχαράκης είναι απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, με μεταπτυχιακές σπουδές στη Φιλοσοφία.
2. Emilio Gentile, *Φασισμός: ιστορία και ερμηνεία*, μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός (Αθήνα: Ασίγη, 2013), 331.
3. Gentile, *Φασισμός: ιστορία και ερμηνεία*, 331.
4. Καρλ Ντίτριχ Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Καραπαπάς (Αργίτιο: Τροπή, 2018), 159.
5. Niall Ferguson, *Πολιτισμός*, μτφρ. Νίκος Ρούσος (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2015), 212.
6. Ορτέγα Υ. Γκασσέτ, *Η εξέγερση των μαζών*, μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτσης (Αθήνα: Αρμός, 2010), 180-181.
7. N. Berdiajew, *Ο Νέος Μεσαίωνας*, μτφρ. Πρόδρομος Π. Αντωνιάδης (Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1987), ιδιαίτερα 23 και 110. Σε επόμενο βιβλίο του, περίπου δέκα χρόνια αργότερα, ο Berdyaev θα ισχυριστεί όχι μονάχα ότι ο φιλελευθερισμός, όπως τον ξέρουμε, είναι χρεοκοπημένος και βρίσκεται στον δρόμο της παρακμής, αλλά και ότι τα φασιστικά κινήματα δεν είναι παρά η ακραία συνέπεια της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Βλ. Nicolas Berdyaev, *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Εντυχίας Β. Γιούλτση (Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 1980), 128 και 71-74 αντίστοιχα.
8. Πρβλ. «αυτό που βγαίνει από μια επαναστατική δικτατορία είναι μια πολεμική κοινωνία δικτατορικού τύπου (η οποία γίνεται όλο και πιο πολεμική όσο κρατάει αυτή η δικτατορία), δηλαδή ένας στρατιωτικός δεσποτισμός[...] Τι βγήκε από τις πολιτικές αναταράξεις στη Ρώμη; Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ο στρατιωτικός δεσποτισμός της. Τι βγήκε από τη Γαλλική Επανάσταση; Ο Ναπολέων και ο στρατιωτικός δεσποτισμός του. Και θα δεις κι εσύ ο ίδιος τι θα βγει από τη Ρωσική Επανάσταση... Κάτι που θα καθυστερήσει για δεκαετίες την εγκαθίδρυση της ελεύθερης κοινωνίας». Φερνάντο Πεσόα, *Ο Αναρχικός τραπέζιτης*, μτφρ. Έντσον Ρέις Μεριά (Αθήνα: Μίνωας, 2015), 27.
9. «Μάταια ο σύγχρονος άνθρωπος “διαπραγματεύεται” με τον θάνατο και πασχίζει να “διασφαλιστεί” με μύριους τρόπους, η αλήθεια είναι ότι ο θάνατος υπάρχει σαν αντικείμενο αληθινής ενόρασης. [...] [Η ιδέα του θανάτου] τράπηκε σε φυγή λόγω της ίδιας ζωικής αγωνίας που μας οδήγησε να υποτάξουμε σύνολη την ύπαρξη στο πνεύμα του υπολογισμού. [...] Δεν “πεθαίνουμε” πια τον θάνατο τίμα και συνειδητά [...] ο αλλοτινός άνθρωπος οικοδομούσε τη ζωή του, τις πράξεις του και τα έργα

του ενσωματώνοντάς τα στην πάντα παρούσα μέσα στο πνεύμα του ολότητα της ζωής του. [...] ο σύγχρονος άνθρωπος ζει, κυριολεκτικά, “από μέρα σε μέρα”, έως τη στιγμή που- παράδοξο- δεν του μένει πλέον άλλη μέρα να ζήσει. “λογαριάζει” τα σχετικά με τον θάνατο όπως κάνει με τον κίνδυνο πυρκαγιάς ή πλημμύρας, σάμπως ο θάνατος να μοιάζει με τον κίνδυνο της φωτιάς και του νερού- τουτέστιν, προοδευτικά, τον λογαριάζει σαν αξία ή απαξία ενός κεφαλαίου». Μαξ Σέλερ, *Θάνατος και μετά θάνατον ζωή*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης (Αθήνα: Καστανιώτη, 2003), 60-63. Η σκέψη του Scheler θα επηρεάσει ιδιαίτερα τον Heidegger, αλλά και τον Ortega Y. Gasset.

10. Werner Sombart, *Ο Αστός: πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης (Αθήνα: Νεφέλη, 1998), 185.

11. Γκασσέτ, *Η εξέγερση των μαζών*, 130-131.

12. Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Είναι και χρόνος: τόμος πρώτος*, πρόλ.-μτφρ.-σχόλ. Γιάννης Τζαβάρας (Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 2013), 218-219 και 267-268. Σχετικά με τον ρόλο της φιλοσοφίας και της προσωπικότητας του Heidegger στον πολιτισμικό πεισιμισμό του Μεσοπολέμου και τη σημασία του τελευταίου για την ανάδυση του φασισμού, βλ. το βιβλίο, του Ρίτσαρντ Γουόλιν, *Τα παιδιά του Χάιντεγκερ: Χάνα Άρεντ, Καρλ Λέβιτ, Χανς Γίνας και Χέρμπερτ Μαρκούζε*, μτφρ. Μάνος Βασιλάκης (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), ιδιαίτερα τα δύο τελευταία κεφάλαια «Arbeit Macht Frei: Ο Χάιντεγκερ ως φιλόσοφος του γερμανικού “δρόμου”» και «Είναι και χρόνος: Ένα αποτυχημένο αριστούργημα».

13. Julien Benda, *Η προδοσία των διανοουμένων*, μτφρ. Η. Π. Νικολούδης - Κατερίνα Μίχα (Αθήνα: Ροές, 1998), 50. Όπως συμπληρώνει ο ίδιος: «βλέπω, πρώτον: μια μάζα στους κόλπους της οποίας το ρεαλιστικό πάθος, με τις δύο μεγάλες μορφές του –ταξικό πάθος, εθνικό πάθος-φτάνει σε ένα βαθμό συνειδησίως και οργανώσως άγνωστο μέχρι σήμερα· δεύτερον, μια συντεχνία που άλλοτε αντιτασσόταν σε αυτόν τον ρεαλισμό των μαζών, όχι μόνο δεν αντιτίθεται πλέον, αλλά τον ενστερνίζεται και εξαίρει το μεγαλείο και την ηθικότητά του· εν ολίγοις, μία ανθρωπότητα που παραδίδεται στον ρεαλισμό με μίαν ομοφωνία, με μίαν απουσία επιφυλάξεως, με μια καθαγίαση του πάθους της που παρόμοιά τους, δεν είδε ποτέ η ιστορία», 215.

14. Benda, *Η προδοσία των διανοουμένων*, 71-72. Οι παρατηρήσεις του Benda αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν υπολογιστεί ότι, όσον αφορά τις ιστορικές ρίζες του φασισμού, επικρατέστερες υποψήφιες χώρες είναι όχι η Γερμανία, αλλά η Ρωσία, η Αμερική με τη βίαιη και ρατσιστική δράση της Ku Klux Klan και προ παντός η Γαλλία, εξαιτίας της εθνικιστικής και αντισημιτικής Action Française των Charles Maurras και Maurice Barrés, απέναντι στους οποίους ο Benda προειδοποιεί συνεχώς. Βλ. Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μτφρ. Κατερίνα Χαλμούκου (Αθήνα: Κέδρος, 2006), 72-74. Μάλιστα, ο όρος «εθνικοσοσιαλισμός» προέρχεται, κατά πάσα πιθανότητα, από τον Barrés, που το 1896 χαρακτήρισε έτσι τον μαρκήσιο ντε Μορές. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, 73.

15. Gentile, *Φασισμός: ιστορία και ερμηνεία*, 72.

16. Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό*

αιώνα, 74.

17. Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, 16-19, 67, 95, 228 και 233.

18. Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, 157-159.

19. Ραχτον, *Η Ανατομία του Φασισμού*, 150 και John Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος (Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2009), 176.

20. Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, 269.

21. Ερνστ Κασσίρερ, *Ο μύθος του κράτους*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος - Στέφανος Ροζάνης (Αθήνα: Γνώση, 2008), 37.

22. Κασσίρερ, *Ο μύθος του κράτους*, 408.

23. Κασσίρερ, *Ο μύθος του κράτους*, 11 και 395.

24. Isaiah Berlin, *Το σαθρό υλικό του ανθρώπου: δοκίμια ιστορίας των ιδεών*, μτφρ. Γιώργος Μέρτικας (Αθήνα: Κριτική, 2015), 322.

25. Robert Sayre and Michael Löwy, *Εξέγερση και μελαγχολία*, μτφρ. Δέσποινα Καββαδία (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1999), 165 και 168-169.

26. Ραχτον, *Η Ανατομία του Φασισμού*, 25 και Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά*, 198.

27. Αν και, βέβαια, μια πλήρης ένωση δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, αν δεν είχαν προηγουμένως οι καλλιτέχνες υποταχθεί στα ιδεώδη του Mussolini. Βλ. Λι-ονέλ Ρισάρ, *Ναζισμός και κουλτούρα*, μτφρ. Λόυσκα Αβαγιαννού (Αθήνα: Ασάρτη, 1999), 60-61.

28. Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική Δεξιά*, 165-166 αντίστοιχα.

29. Benda, *Η προδοσία των διανοουμένων*, 217.

30. Μπράχερ, *Η εποχή των ιδεολογιών: μια ιστορία της πολιτικής σκέψης στον εικοστό αιώνα*, 143.

31. Gentile, *Φασισμός: ιστορία και ερμηνεία*, 342.

32. Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016), 267. Ο Herf τοποθετεί στο ρεύμα του «αντιδραστικού μοντερνισμού» τους Γερμανούς διανοούμενους: Carl Schmidt, Ernst Jünger, Werner Sombart, Oswald Spengler, Hans Freyer και Martin Heidegger, τονίζοντας πως ο τελευταίος μόνο καταχρηστικά θεωρείται μέρος του κινήματος, αφού η προσέγγισή του απέναντι στην τεχνολογία ήταν κυρίως αρνητική. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 50.

33. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 7.

34. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 11. Για παράδειγμα, ο κοινωνιολόγος Werner Sombart ταύτιζε τους Εβραίους με το πνεύμα της αγοράς, ενώ τους Γερμανούς με την παραγωγική εργασία και την τεχνολογία. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 54. Με τη σειρά του, ο Spengler προσπαθούσε ακούραστα να συμφιλιώσει ανρθολογικές και ρομαντικές παραδόσεις με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση που συνέβαινε τότε στη Γερμανία. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 73. Η διαίρεση του

Sombart (Sombart, *Ο Αστός: πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δντικού καπιταλισμού*, 184) αποτελεί το αποκορύφωμα αυτών των προσπαθειών.

35. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 55.

36. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός*, 57.

37. Enzo Traverso, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας*, μτρφ. Νίκος Κούρκουλος (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013), 123.